

„Nem súlyed az emberiség!”...

**Album amicorum
Szörényi László LX. születésnapjára**

Főszerkesztő: JANKOVICS József
Felelős szerkesztő: CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők: CSÖRSZ Rumen István
SZABÓ G. Zoltán

Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

PÉTER KATALIN

Ad vocem fősvénység

Pérez a jobbágy–földesúr viszonyban az örökös jobbágyág idején

Bevezetés

Szkhárosi Horvát András azt írta 1545-ben Tállyán, hogy mindent és mindenkit elborított a fősvénység, amin – erről szól az ének egész szövege, – anyagi mohóságot vagy pénz-sóvárságot értett. Hasonló szellemben nyilatkozott ugyanakkor, de külön hangsúllyal a földesúr-fejedelmekről: „Urak ti bíztok az peníszes pénzben, erős váratokban gyűjtött kincsetekben...”¹

Könnyen meg lehetne állapítani, ki volt az a földesúr, aki a tállyai templomban Szkhárosi Horvát feltehetőleg hasonló tartalmú prédikációit hallgatta, ha nagy birtokai sok temploma közül éppen abba ment istentiszteletre. A saját kápolnájából a hívek közé bevonuló és a papok dörgedelmeit velük együtt tűző patrónus a reformáció legsajátosabb jelenségei közé tartozik. Itt azonban nem erről akarok írni, hanem arról, hogy Szkhárosi Horvát Andrásnak igaza volt általában és igaza volt a földesurak jellemzésében különösen. A prédikátor retorikájával – mi mást használt volna mint ferences rendi szerzetesből lett protestáns lelkész? – közgazdasági láttelepet adott arról a helyzetről, amelyben a pénz mindenütt jelen van, de nem a közjót, hanem az egyéni meggazdagodást szolgálja.

Ez a probléma nem csak Magyarországon, Európában másutt is napirenden volt. Az angolok például országgyűlésen tárgyaltak róla, és a jelenségek hasonlóságát jól mutatja, hogy az ottani viták egyik leggyakrabban használt fogalma a fősvénységhez hasonló értelmű „covetousness” volt.² A magyar országgyűlések tárgyalásait még nem vizsgáltuk meg a közgazdasági gondolkodásra irányult figyelemmel, pedig nagyon valószínűtlen, hogy ne lehessen különböző nézeteket itt is az önös érdek és a közjó közötti ellentét dilemmájaként olvasni. És végtelen azoknak a forrástípusoknak a száma – a prédikációkon

1 RMKT II, 187–198, 455–457. és RMKT II, 168–177, 453–454.

2 L. Joan THIRSK, *Economic Policy and Projects: the Development of a Consumer Society in Early Modern England*, Oxford, 1988, 1.

kívül a magánlevéltől az uradalmi utasításig, – amelyeknél ugyanilyen olvasat lehetőségét feltételezem.³

Ezzel a szöveggel azonban Szkhárosi Horvát kijelentéseinél maradok, és az őt igazoló adatokat szedem össze. Jelenlegi tudásom szerint a következő két fő csoportba rendezem őket: a jobbágy készpénze és a földesúr eszközei a jobbágy készpénzének megszerzésére. Az egyenes erőszakot nem sorolom a földesúr eszközei közé. Nem foglalkozom olyan esetekkel, mint például az, amikor Pálffy István 1631-ben a tótdíosi gyülekezettől 50 forintot kért kölcsön, de nem adta meg, Erdődy Kristóf pedig nagyjából ugyanakkor a németdiósi egyházközségnek tartozott 100 forintra, és nem tudjuk, mi lett a pénz sorsa.⁴ Mert a rendszer működése érdekel.⁵ Ezen belül az a véleményem, hogy a földesúr és a jobbágy egyébként szervezett viszonyában az erőszak kilengésnek számított. Végül, mivel a földesúrnak adott vagy neki kifizetett pénz társadalmi befektetésnek tekinthető, jelzem, milyen területen nem lehetett a pénz társadalmi befektetésre használni.

A jobbágy–földesúr viszony rendezettsége tekintetében a legnagyobb magyar parasztság-történész, Szabó István véleményére hivatkozom. Arra utaltam szövegem címevel is: az örökös jobbágyság korának Szabó nevezte el a 16–17. századot.⁶ Mások ugyanezt a két évszázadot a második jobbágyság korának tekintik. A gondolat lényegében Engels-től ered; nem tudtam megállapítani, ki vezette be a magyarországi tudományosságba. Az bizonyos, hogy a magyar történetírásból eltűnt, de a történettudomány nemzetközi fórumain ma is használják.⁷ Szerintem a két fogalom értelme messze nem azonos.⁸ Az eltérés lényegét ebben a gondolatmenetben úgy határozom meg, hogy az „örökös jobbágyság” törvénnyel és szokással szabályozott jobbágyrendszerre épül, a „második jobbágyság” a földesúri erőszakra. Más logikával más különbségeket lehet a két koncepció között meghatározni.

Közös viszont a kétféle fogalomban az, amiről a 16–17. századi jobbágyokról szólva a magyarországi jobbágyság első monográfusa, Acsády Ignác óta mindenki ír. Az, hogy a kor jobbágya a földesúrtól kapott telekért alapvetően nem pénzzel, hanem robottal tartozott. A robotoltató nagyrít képét Makkai László rajzolta meg. Méghozzá Perényi Péter-

3 A különböző kultúrák története nagy mértékben lehet eltérő többek között amiatt is, hogy történéseik nem azonos invencióval kezelik a forrásokat.

4 *Pázmány Péter egyházlátogatási jegyzőkönyvei*, kiad. BEKE Margit, Bp., 1994 (Strigionium Antiquum 3), 217, 219.

5 Itt és az egész szöveg írásánál a forrásokban álló helyneveket használom.

6 A bonyolult koncepció egyik egyszerű megfogalmazása: SZABÓ István, *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában*, Értekezések a történeti tudományok köréből XXVI, Bp., 1947.

7 A fogalom mai használatára l. Eduard MAUR, *Gutsherrschaft und „zweite Leibeigenschaft” in Böhmen. Sozial- und wirtschaftshistorische Studien*, Wien–München, 2001.

8 L. PÉTER Katalin, *Jobbágysaládok életvitelének különbözőségei az örökös jobbágyság korában, 16-17. század*, Századok, (137)2003, 550–578.

ről, aki nagyjából Székésszéki Horvát Andrással egy időben, Tállyától nem messze fekvő várakban és kastélyokban élt. A robotgazdálkodásra történt áttérését Makkai a sárospataki uradalomban írta le.⁹ Ez azonban csak példa volt; a magyar történetírás általános felfogása szerint a földesurak a 16. század eleje óta mindannyian, mind nagyobb mértékben, rendszerszerűen robotoltattak. A rendszer bomlása korábban, a 17. század vége felé regisztrálják mind több jobbágy felszabadulását a robot kötelezettsége alól. Orosz István, akinek a számaira általában hivatkoznak, a hegyaljai mezővárosokról állapította meg azt, hogy a robotoló jobbágyok aránya az egész lakosságban a 16. század végi, durván számítva 100%-ról 1689-re a legtöbb helyen messze 50% alá, Szerencsen egyenesen 15% alá esett.¹⁰

Jobbágyon tehát a falvakban vagy mezővárosokban jobbágytelken, földesúri joghatóság alatt élő embereket értem. Kiesnek következőképpen a hódoltság lakói, akik között pedig nagy vállalkozók voltak, de a földesúr hatalmát távol tartották tőlük a megszállók.¹¹ És nem foglalkozom erdélyi jobbágyokkal, mert a fejedelemségben a földbirtokosoknak nem volt jogszolgáltató hatalmuk. Erdélyben megmaradt az a középkori gyakorlat, hogy a földesúri függésben élő emberek peres ügyeiket a megyei törvényszékre, esetleg még magasabb fórumok elé vihették, míg a királyi Magyarországon ez a jog a 16. század folyamán megszűnt.¹² A török hódoltságba került terület lakossága pedig az oszmán jogszolgáltatás szervezetébe tagolódott be.¹³

I. A jobbágy készpénze

A jobbágy vagyonának szabadon mozgatható eleme volt a készpénz. Felhasználása semmilyen módon nem függött a földesúrtól; uradalmi összeírásokban nem vették számba. A legtöbb uradalomban terhelte ugyan pénzadó a jobbágyokat, de nem vagyonuk, hanem a telek után fizettek; az uraságnak járó adó semmilyen összefüggésben nem volt a jobbágy készpénzvagyonával.

Maguk a jobbágyok, illetve családjaik viszont alighanem pontosan ismerték készpénzüik mennyiségét. A korból jobbágy levéltára nem maradt fenn, így közvetlenül ilyen értelemű adatot nem találtam. Jellemző lehet viszont az, hogy a készpénzvagyon nagyságának bizonytalan meghatározására csupán egy, nem kifejezetten bizonyító erejű

9 MAKKAI László, *A robotgazdálkodás kialakulása a sárospataki uradalomban*, Agrártörténeti Szemle, VII, 1965/4, 441–470.

10 OROSZ István, *A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században = Agrártörténeti tanulmányok*, szerk. SZABÓ István, Bp., 1960, 3–70.

11 Több nagy hódoltsági vállalkozó-jobbágyról: SZAKÁLY Ferenc, *Mezőváros és reformáció*, Bp., 1995, 172–412.

12 L. JAKÓ Zsigmond, *A gyulai vártartomány urbáriumi*, Kolozsvár, 1944, XXVIII–XXIX.; ECKHART Ferenc, *A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. Században*, Bp., 1954, 8.

13 HEGYI Klára *Török berendezkedés Magyarországon*, Bp., 1995, 118–131.

adat került elő. 1587-ben a Vas megyei Nárdán pereskedett két asszony, anyós és menyé, Sebők Pálné. Sebőknetől állítólag ellopták a család vagyonát, amit tizenkilenc éven át kezelte. A per idején, nyilván a férj és a fiú halála után követelte tőle az anyós a maga részét. Pontos összeget azonban nem mondott. Követelése súlyát azzal az állítással érzékeltette, hogy amikor annak idején fia megbízásából nála volt a pénz, egy év alatt 60 forint jött össze.¹⁴ Vagyis tudott biztos adatot, a gazdaság egy éves bevételének összegét; csak a teljes vagyon nagyságát nem mondta ki. Helyesebben: az évi 60 forint és menyé tizenkilenc évnyi vagyongazdálkodásának párhuzamba állításával kimondhatatlanul nagy összegre utalt. Talán maga is érezte, hogy ennyit, értelemszerűen 1140 forintot még a feltételezés szintjén sem emlegethet.¹⁵

Mások hasonló perekben pontos összeget határoztak meg. Így 1594-ben került a körmendi úriszékre Szecsőd falu bíróságáról az alperes fellebbezése miatt Tompa György követelése. A férfi özvegy sógornőjét perelte 200 forintra, mert az állította, hogy fivérével, Tompa Mártonnal közös volt 400 forintnyi vagyonuk; Márton halála után a fele őt illeti.¹⁶ Vagy 1628-ban a Sopron megyei Közép-Pulyán Német Mihály felesége, Anna asszony több ingatlan mellett pontosan 13 forintot követelt volt gyámjától.¹⁷ A felperesek semmilyen könyvelésszerű feljegyzésre nem hivatkoztak, a bíróság pedig nem kért sem tőlük, sem az alperesektől írásos dokumentumot. Úgy látszik, a készpénzt jobbágyoknál nem volt szokás írásban számon tartani.¹⁸

Az otthon őrzött készpénz mennyisége igen nagy mértékben eltérő lehetett. Az adatok mindenesetre ilyen helyzetről tanúskodnak. Kádas Mihálynénál 1596-ban Sárospatakon például 900 forint készpénz volt. A városkönyvbe bejegyzett végrendelete szerint ennyiről rendelkezett.¹⁹ 1675-ben Fertőszentmiklóson Varga Ilona 1 forint 50 dénárt hagyott a helyi templomra, és más készpénz tulajdonáról nem tett említést.²⁰ 1664-ben a Szepes

14 A perről készült jegyzőkönyv kiadása: *Úriszék, XVI–XVII. századi perszövegek*, kiad. VARGA Endre, Bp., 1958, 88. (A továbbiakban: VARGA, *Úriszék*.)

15 A magyarországi rossz forrásviszonyokhoz képest sok adat kerül elő arról, hogy a család pénzét asszonyok, ahogyan az itteni esetben is, nem feltétlenül a család rangidős nőtagja, kezelik. Ez élesen ellentmond annak a sokszor leírt néprajzi ténynek, ami szerint nők kezén csak a tojás, tejtermékek és hasonló, közvetlenül az ő munkájukból származó termékek eladása után befolyt „aprópénz” volt.

16 *Uo.*, 230–231.

17 *Uo.*, 640–642.

18 Megjegyzem, a kor nagybirtokosainak pénzügyi iratai sem igazán áttekinthetők. Ritka volt a jó szakember. Egyszer Majláth Istvánné Nádasdy Anna, több várbirtok tulajdonosa kért bátyjától „számvevő”-t: Nádasdy Anna Nádasdy Tamásnak, 1549. február 18. = *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése*, szerk. KÁROLYI Árpád, SZALAY József, Bp., 1882, 139.

19 *Protocollum Judicis Primarii et Oppidi Sáros Nagy Patak: a Sárospataki Református Kollégium Levéltára SD. I. 4./TJ 1–5. 1. 120.* (A továbbiakban: *Protocollum Sárospatak*.)

20 HORVÁTH József–DOMINKOVITS Péter, *17. századi Sopron vármegyei végrendeletek*, Sopron, 2001, 78–79.

megyei Csütörtökhelyen Samuel Weysser 126 forint készpénzt rendelt egyenlő arányban elosztani két fia és a lánya között; 42-42 forintot kaptak.²¹ Vagy 1587-ben az derül ki, hogy a Vas megyei Incéden Körtvélyes Gergelynétől 60 forintot, négy ökör és a háznál árult bor árát lopták el.²² Vagyis annyi volt nála otthon.

Az otthon tartott pénz mennyisége a dolgok természeténél fogva kifejezheti a tulajdonos általános vagyoni helyzetét. Feltűnő azonban az, hogy gazdagság és készpénz vagyon között egyáltalán nem feltétlenül van összefüggés. Egyértelműen összefügg Kádas Mihályné esetében. Ő végrendelete megírásakor gazdag özvegyasszony volt. Valószínűleg azért íratta be végakarátát, illetve a vagyon harmadrészéről tett intézkedését a városkönyvbe, mert ezt az egyharmadot – a már említett 900 forintnak is a harmadát – vejére, Gáspár deákra hagyta. Lehetett tehát két másik, természetesen öröklő utóda, nyilván két gyermeke, a harmadik viszont, Gáspár felesége valószínűleg már meghalt. Ha ez a lány él, feltehetőleg ő kapja az örökséget. Vagy talán élt, de Kádasné kifejezetten a vejére akarta hagyni a vagyont? Ma már kideríthetetlen rejtély. Gáspár deák mindenestre tarthatott vagyoni jogi vitáktól. A biztonság kedvéért érdemes volt bejegyeztetni az örökségből ráeső részt.

Kádasnénak a nagy összegű készpénz mellett tekintélyes ingatlanvagyonra is volt.²³ A mezőgazdasági termelés minden ágában tevékenykedett. Ingatlanvagyonának egyharmada 1 szőlő, valamint 4 örökölt, 5 vásárolt és 1 kölcsön fejében nála lévő szántóföld volt. Ezekhez járult gazdasági felszerelés, állatállomány, majorságok épületekkel, az egyik közülük háromszobás. A jobbágytelken emeletes háza, kőből épített raktára, lóistállója állt. Tartott ékszereket és felhalmozott sok élelmiszert. Vagyonának fő forrása azonban a kereskedés lehetett. Sárospatak piacterén, a „Bodrog felől”, vagyis a hídhöz közeli, forgalmasabb részen említi a végrendelet egy „patika” meghatározású, vagyis kereskedésre szánt épületet, amelyet vejére hagyott. Nem tudjuk, hol volt a másik két üzlet. A patika tele volt áruval; különösen értékesnek a lengyel gyolcsot tekintették. Ezt az áruk listáján külön tüntették fel.

A készpénz kezelését illetően azt kell kiemelni, hogy Kádasnének a 900 forinton kívül kölcsön adott pénzei is voltak. A vőre 1 zálogban nála lévő szántó esett. A másik két örököse nyilvánvalóan, mert a rendelkezés folyamatosan hangsúlyozza, hogy Gáspár deák egyharmadot kap, kétszer ennyi. Kádasné két másik örököse ugyancsak kölcsön fejében

21 Matricel... des königlichen Marcks Donnersmark: MOL P. 73. cist. 3. 1664. (A továbbiakban: Matricel Csütörtökhely. Mivel nincs áttekinthető lapszámozása, a bejegyzés dátumával jelölöm az adatokat.)

22 VARGA, *Úriszék*, 93–95.

23 A készpénz méretének érzékeltetésére néhány adat: Sárospatakon 1622-ben egy ház az előkelő várnegyedben 44 forint volt, egy üzlet pedig a piacon ugyanakkor 36 forint: Protocollum Sárospatak I, 225. és 233. – Csütörtökhelyen 13 és 200 forint között változott a házak ára: Matricel Csütörtökhely, 1665. április 19. és 1668. január 25.

tartott, tehát azonos státusú, de esetleg más ingatlant, szőlőt vagy legelőt kaphatott. Emellett volt Kádas Mihálynénak – szinte elképzelhetetlen – összesen 15 vásárolt ingatlan. A vő ilyen, vásárolt szántókból ötöt kapott, a másik két örökösnek juthatott összesen 10 szántó vagy esetleg más természetű vásárolt ingatlan. Magának Kádasnének adóssága nem volt, ami pedig a kor kereskedőinél nem lett volna szokatlan. Sokszor vettek át árut bizományba, amiért eladás után fizettek.

Kádas Mihályné bonyolultan összetett, nagy vagyona az asszonynak azt a törekvését tükrözi, hogy a készpénzt befektesse. Szinte érthetetlen, miért volt nála otthon 900 forint. Talán egyszerűen nem tudott még nagyobb gazdaságot üzemeltetni. Mert a végrendelet bejegyeztetése idején már nem lehetett fiatal. Felnőtt gyermekei voltak. De ha feltételezzük is, hogy személyesen részt vett a munkában, a család a bizonyosan élő három örökös esetleges házastársaival együtt is legfeljebb 7 munkaerőt foglalt magába. Ebből egy, Gáspár deák csak nagy megszorításokkal lehetett Kádasné gazdaságában dologra fogható, mert a pataki udvar kulcsára volt.²⁴ Ennyi családtag mellett a sok szántó, szőlő, majorság és üzlet fenntartásához, az állatállomány gondozásához, az emeletes ház tisztán tartásához nyilvánvalóan szolga elemek tömegét kellett foglalkoztatni. Talán azért maradt meg a 900 forint, mert a vagyon túlnőtte a család teljesítő képességét.

Egy másik, lényegesen kevésbé gazdag, de tehetős pataki jobbágnál viszont, Szígyártó Istvánnál valamivel később, 1621-ben nem volt otthon semmi készpénz. Ő a teljes végrendeletét bejegyeztette a városkönyvbe.²⁵ Eszerint volt a határban szétszórtan összesen 12 és fél szántóföldje, ezeken kívül volt nála zálogban 1 szántóföld. Művelt összesen 4 szőlőt. Ezek a végrendelet bejegyeztetésekor a telepítés különböző stádiumában voltak. Az egyik újonnan telepített szőlő a Megyer nevű, különösen jó termést adó szőlőhegyen feküdt. Úgy látszik, itt akart Szígyártó bortermelésre berendezkedni, mert a Megyeren volt pincéje és a szürethez használható épülete is. Jobbágytelke Sárospatak egyik jobb negyedében, a Felsőhóstátban feküdt. Nem lehetett messze a Református Kollégiumtól. A telken álló, valószínűleg kőből épült háznak pitvara, 1 szobája és 2 kamrája volt. Mivel pedig a végrendelet felsorol 4 tehenet is, valahol kellett lennie istállónak.

Abból következtek arra, hogy Szígyártó telkén nem valami könnyen összedűlő épület, hanem kőház állt, mert a házról szóló rendelkezése az építmény várhatóan hosszú életére utal. A két kamra közül az egyik „fiúról fiúra, nemzetségről nemzetségre” szólóan maradt a feleségre. A másikat az asszony nem öröközhette tovább. A szoba és a pitvar pedig Szígyártónak egy hajadon és egy férjzett lányára maradt. Vagyis a végrendelet rendkívüli körülménnyel készült. Ezért veszem bizonyosra, hogy Szígyártó Istvánnak nem volt otthon készpénze. Nyilván rendelkezett volna róla, ha van.

Ingatlanvagyonához képest nem sok készpénzt, 50 tallért tartott otthon az ország egy Pataktól távoli részén, a Sopron megyei Nagylózson végrendelkező jobbágyasszony,

24 MOL E 210. 114. t. no. 2.

25 Protocollum Sárospatak I, 217.

István-Pál Kata, aki Szilvási András özvegye volt. 1658 február 1-jén kelt végrendelete szerint „kicsiny” vagyonról hagyatkozott.²⁶ Valóságosan az átlagosnál nagyobb gazdaságot osztott szét. Saját házán kívül a szomszédos ház kölcsön fejében volt a kezén. Két hold szántót bírt mint saját tulajdont, kilenc holdat pedig zálogban, valamint ugyancsak zálogban 1 rétet. Egy hold gabonája volt felesben egy rokon asszonnyal, továbbá művelt 1 szőlőt. Egy asztagban állt gabonája. A végrendelet 2 tehenet és 1 borjút, továbbá 3 sertést említ, úgyhogy kellett lennie valahol gazdasági épületnek; talán olyan szervesen tartozott a telekhez, hogy az asszony nem is sorolta fel. Bizonyosan nem teljes az ingóságok előszámlálása sem. Mert István-Pál Kata hagyatkozott két ezüstpohárról, amelyek közül a nagyobbik aranyozott volt. Lehetetlen tehát, hogy ne lett volna több vászonneműje, mint a végrendeletben említett 1 lepedő, 1 abrosz és 1 kendő. Továbbá a rokonok között elosztott „házi eszköz,” szekér, eke, borona sem igen volt elég a felsorolt szántók műveléséhez, illetve eléggé homályos a szövegezés bizonyos szakerről és hordókról, amelyeket a végrendelet értelmében valakinek csináltatni fognak. Kétségtelen viszont az a tény, hogy az 50 tallért otthon tartó asszony vagyonos volt.

Bizonyos adatok ezzel szemben nem engednek semmilyen következtetést a készpénzét otthon tartó jobbágy általános vagyoni helyzete és a nála lévő pénz mennyiségének összefüggésére. Ilyenek a kezességről szóló adatok. Aránylag gyakran fordulnak elő, mert mindenütt szokás volt az, hogy azokért a különböző kihágásokat elkövető jobbágyokért, akik életvezetésük megváltoztatásának ígéretével kerültek el a büntetést, mások, rendszerint egy-egy csoport ember, lehetnek nők is és férfiak, kisebb-nagyobb összegre szóló kezességet vállaltak.

A szalónaki uradalomban fennmaradt egy lista, amiből az 1595 márciusa és 1596 szeptembere közötti rész az urasággal kezességre szerződő jobbágyokról megjelent.²⁷ A kezesség fejében vállalt összeg ebben az iratban személyenként 5 forint és 200 forint között változott. Az úr szempontjából legtöbb 2000 forint volt, amit tízen vállaltak egyenlő arányban. A kezesek szempontjából nézve az egy főre eső leggyakoribb összeg 200 forint egyharmada, 66 forint és néhány dénár volt, mert több ügyben is hárman-hárman vállaltak kezességet. Ez után az összeg vállalásának gyakoriságában a fejenként 100, végül pedig a fejenként 200 forint következett.

Hasonló kezességi összegek forogtak az ország más részeiben. A Zemplén megyei Szerencsen 1625-ben Parajos Pálért négyen vállaltak 100-100 forint kezességet.²⁸ Tolcsván kilenc évvel később Horvát Mihály egyedül vállalt 100 forintnyi kezességet.²⁹ 1639-

26 HORVÁTH József–DOMINKOVITS Péter, *i. m.*, 45–48. – A tallért a forinthez képest egy 1653-ban kelt, ugyancsak soproni végrendelet 1:2 arányban számította. *Uo.*, 40.

27 VARGA, *Úriszék*, 113–116.

28 MOL E 190. t. 2. no. 11.

29 *Uo.*, no. 65.

ben Cziniri Katus és még öten vállaltak 50-50 forintot Cziniri János ügyében.³⁰ Gölnicbányán Bernhard Stösser vállalt valakiért 1656-ban 100 forintot.³¹

Vagyis úgy tűnik, 50-60 forintos összeget a legtöbb, kezességre alkalmas, nyilván nem nincstelen embernél feltételeztek, de nem volt szokatlan 100-200 forint készpénz tartása sem.³² Azért írok a pénz meglétének feltételezéséről, mert a kezesség vállalásakor a pénzt nem kellett bemutatni. Sok kezesség vállalásáról maradt fenn adat, illetve leírás; egyik sem utal az ügyben forgó pénz bemutatására vagy előzetes letételére. Ez úgy is megfogalmazható, hogy az uradalmi tisztek, mert előttük történt a kezességvállalás, a szóban forgó embereket képesnek tartották arra, hogy ha nincs is náluk éppen otthon 50-60 forintos összeg, esetleg 100-200 forint, minden nehézség nélkül, értelemszerűen záros határidőn belül elő tudnak annyit teremteni. Feltételezheték azonban sokkal nagyobb összegek előteremtésének a képességét is. Körmenden például ifjabb Falusi Györgytől a földesúr 1641-ben 2073 forint 43 dénár megfizetését követelte. És igaza volt: Falusi féléven belül eleget tudott tenni a felszólításnak. Igaz, urasági kocsmásrosként tevékenykedett; talán másoknál könnyebben jutott pénzhez.³³

A jobbágyok készpénzére vonatkozó vagy rá utaló adatok azonban általában lényegesen kevesebbről szólnak. A 60 forint körüli összeg feltűnően sokszor fordult elő. Talán nem elhamarkodott dolog ebből arra következtetni, hogy ennyi lehetett az átlagos színvonalon gazdálkodó jobbágyok otthon lévő vagy könnyen behajtható készpénze. Magas összeg. 60 forintért házat, szőlőt, gyakorlatilag bármilyen ingatlant lehetett venni.

Úgy látszik ennyi, valamilyen ingatlan vásárlására elég összeg a hagyományos társadalmakban a parasztok biztonságérzetéhez szükséges készpénz. Ezt mutatják más paraszti kultúrákból származó adatok is. Sokkal korábban, a középkori francia Montaillou-ban és sokkal később, a második világháború utáni magyar Átányban egyformán a saját szintjükön közepesnek számító ingatlan vásárlására elég pénz otthon tartása volt a norma.³⁴

30 *Uo.*, no. 83.

31 MOL P 71. 16. cs. fasc. 59. 1656. október 4.

32 Tulajdonképpen furcsa, hogy a kor nagy pénzváltásai közepette a kezességi összegek gyakorlatilag nem változtak. Talán a szokás diktálta őket.

33 TÓTH István György, *Jobbágyok, hajdúk, deákok. A körmendi uradalom társadalma a 17. században*, Bp., 1992 (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből 115), 82.

34 A középkori francia Montaillou-ban a szegénység felett álló vagyonnak egy kisebb ház árát tekintettek: Emmanuel Le Roy LADURIE, *Montaillou*, Bp., 1997, 529. – Nagyjából ugyanennyi az 1950 körüli parasztgazdaságokban szokásos módon otthon tartott 1000–2000 forintos „tőkepénz”: FÉL Edit–HOFER Tamás, *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*, Bp., 1997, 396. 6. j. – Akkori áron ennyiből lehetett falusi házat venni. A mai, globalizált bankpiaci viszonyok és bankkölcsönök világában már nem mernék összehasonlítást tenni.

II. A földesúr eszközei a jobbágy készpénzének megszerzésére

1. A bírság

Ezt az eszközt tettem az első helyre, mert ezt, a kriminalizált cselekményekre kirótt pénz-büntetést lehetett a legsokoldalúbban alkalmazni. Sokoldalúan használták a földesurak és maguk a jobbágyok is. Gyakori előfordulását mintegy nyelvileg tanúsítja az, hogy az alapszó – nyelvtörténetileg szokatlan módon – a magyarországi latinba is bekerült.³⁵

A jogot vagy a szokást megsértő cselekedetek miatt kirótt bírság általános voltáról jó példát ad a vásárhelyi apácák híres, 1511-ben felvett összeírása.³⁶ Nem rögzíti azt a szabályt, hogy a jobbágyoknak a falusi bírák közvetítésével kell érintkezniük a tulajdonos apácák főnökasszonyával vagy uradalmi emberükkel, de kimondja: „1 forint bírságon marad” az, aki „akárminemű dologért asszonyának, avagy ispánjának az bíró híre nélkül panaszkodna.” Arra, hogy a bírák hatósági szerepét valamikor, az előttünk ismeretlen múltban szabályozták, utal ugyanebben a mondatban egy „amint meg vagyon írva” kitétel.³⁷ Vagyis valószínűleg az uradalmi igazságszolgáltatás alakulásának ilyen korai szakaszában, még az irat 1511-ben volt keletkezése előtt, szétválasztották a falu széke, illetve az úriszék hatáskörét, és a falusi bíró hatalmában állt eldönteni, hogy egy-egy per vagy kihágás, esetleg bűntény melyik fórumra tartozik. Bizonyos ügyekben ő és esküdt társai ítélkeztek, másokat a falusi bíró az úriszékre utalt. A bíró ilyen funkciójának, illetve a kétféle bíróság illetékességi határainak ismeretét a jobbágyoknál feltételezték. A szabályozás ellen vétőket bírságolták.

A 16. század folyamán aztán ez az igazságszolgáltatási szokás vált főszabállyá. Jobbágyok esetében a falu széke, illetve az úriszék elé tartozó ügyeket különböztettek meg.³⁸ A falusi bíró hatalmát ebben az összefüggésben az uradalmi iratok rendszerint nem említik ugyan, de értelemszerűen fennállt. Mert nyilvánvalóan a bírónak kellett eldöntenie, milyen besorolásba kerülnek a faluban megvalósult bűnesetek vagy a falusiak közötti jogviták. Azaz miben kell neki magának eljárnia, illetve mi jelentendő az illetékes uradalmi tisztnek. A kisebb kihágások mellett a tisztartói utasításra végzendő munka

35 *birsagium* (ab Hung. bírság): *Lexicon Latinitatis Medii Aevii Hungariae* I, Ed. J. HARMATTA–K. SZOVÁK, Bp., 1999, 344.

36 MOL DL 107872. Kiadása: LUKCSICS Pál, *A vásárhelyi apácák története*, Veszprém, 1923, 55–58. (Az irat magyar nyelvű.) – Itt és a továbbiakban is mai helyesírással adom az eredetileg magyar szövegeket.

37 DL 107872. fol. 4. (eredetileg számozatlan) LUKCSICS 56.

38 A jobbágytelken élő nemesek felett – sokszor hangoztatott sérelmükre – a 17. század közepéig ugyanezek a fórumok voltak illetékesek. Akkor törvény szerint ez a gyakorlat megszűnt: *Corpus Juris Hungarici* 1647, 22. tc. Valóságosan azonban sok helyen folytatódott.

megtagadása is a falu bírása és az ottani esküdtek elé tartozott.³⁹ A falusi közösség határain túllépő jogvitákat vagy súlyosabb bűneseteket tárgyalta az úriszék. Főbenjáró bűnben maga a földesúr döntött. Az igazságszolgáltatásnak ezt a szerkezetét Nádasdy Tamásné Kanizsay Orsolya az uradalmi tiszteknek szóló utasításban nagyjából leírta. Eszerint a provizor engedje, hogy a jobbágyok „túrhető vétek” esetén maguk között intézzék el az ügyeket, de emberölés, eretnokség és más olyan bűnnél, „kiből több bűn és gonoszság árada és az Úr Istennek haraga is növekednék... asszonyomtól várjon.”⁴⁰

A falu székén befejezett ügyekben alacsonyabb, a fellebbezett vagy egyenesen az úriszéken indult ügyekben lényegesen magasabb bírságot szedtek. Sőt, akár a halálbüntetés is megváltható volt bírságon. Igaza van Eckhart Ferencnek, a bírságok bonyolult rendszere a földesúri jövedelmek szerves részévé vált.⁴¹ A különösen részletes urbáriumok így is tüntetik fel a tételesen meghatározott bírságokat, rendszerint a telkekre kirótt különböző szolgáltatások és a munkajáradék felsorolásának a végén.⁴²

A bírság a földesúr biztos, de bizonytalan mennyiségben befolyó jövedelme volt. Mert kihágásnak tekintett cselekményekre biztosan lehetett számítani, de senki nem tudhatta, hány verekedés vagy káromkodás történik egy-egy faluban. Talán ezért terjedt el a bírság kiterjesztése előre meg nem határozott esetekre. Jószerivel mindenért és nagyon eltérő megfontolásokból lehetett bírságot szedni. Így 1573-ban a murányi uradalom egyik falvának jobbágyaira azért róttak 3-3 ökör bírságot, mert állítólag meg akartak hódolni a töröknek. Ugyanakkor egy másik faluban Sinko Wilk 14 dénárt azért fizetett, mert futni engedett egy fogságban tartott halászt.⁴³ Vagy van olyan meghökkenítő rendelkezés is, ami azt mondja, bírságot a jobbágyok úgy fizessenek, ahogyan az uradalmi tiszttel meg tudnak állapodni.⁴⁴ Bizonyos cselekedetekre pedig nem bírságot vetnek ki, bár a bírsággal tételesen sújtott kihágások között szerepeltetik őket. Így például az 1574-es tokaji ur-

39 A munkamegtagadást arra utalóan, hogy a tiszttartó a falusi bírónak szóló pecsétes levélben szokta az utasításokat kiadni, „contemptus sigilli”-nek nevezték. Így a pozsonyi uradalom 1646-os urbárium: MAKSAY Ferenc, *Urbáriumok XVI–XVII. század*, 2000. (A továbbiakban: MAKSAY, *Urbáriumok*.)

40 A kanizsai uradalom utasítása 1564-ből: Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1894, 69.

41 Az úriszéket egyébként a földesúri kizsákmányolás eszközünek láttatta: ECKHART Ferenc, *A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században*, Bp., 1954.

42 A lehetséges bírságok állandó számbavétele a gazdaságról szóló információ mellett a kortársak tudatállapotára is utal. Világosan mutatja azt, hogy a jog és a szokás sérelmét a társadalmi együttélés természetes velejárójának tekintették. Mivel azonban nem tartozik ennek a dolgozatnak a gondolatmenetébe, nem tárgyalom sem magát a tényt, sem azt a kézenfekvő kérdést, hogy a hatóságra volt-e jellemző, vagy a hatósági ellenőrzés alatt élők felfogását is kifejezte-e.

43 1573. augusztus. A murányi uradalom urbárium: MAKSAY, *Urbáriumok*, 324–325.

44 „Bírsagium solvunt secundum quod convenire cum officiali possunt.” 1581. A tokaji kincstári uradalomnak részben korábbi felvételek alapján készített urbárium: MAKSAY, *Urbáriumok*, 751.

báriumban azt írják a bírságok felsorolásának végén, a házasságtörést a birtok törvényei szerint kell büntetni.⁴⁵

Szexuális kihágások büntetését azonban ritkán szabályozták urbáriumok. A pozsonyi uradalom egyik falvában, Nagyfödemesen megtalálható ugyan a paráználkodó legényekre kirótt 1 forintos bírság, de ott más szokatlan bírság is szerepel, az, amit a kertekbe behatolókra kivetettek. Talán nem véletlenül tartották szükségesnek leszögezni az urbáriumot készítettő kamarai tisztek azt, hogy régen bevett szokás szerint folyik a bírságolás.⁴⁶ És kommentár nélkül ugyan, de egy elég késői urbárium vetett bírságot „szabad személyek között való bujaság”-ra.⁴⁷ Másutt az ilyen ügyben kirótt bírság voltaképpen a bűnös előállításáért a tisztartónak járó díjazás volt. Ahogyan az ecsedi uradalom 1614-es urbáriuma a vérontás, a szökés és a házasságtörés elkövetőitől 1-1,50 forintot juttatott a provizornak.⁴⁸

A jobbágyok oldaláról nézve lehetetlen elképzelni, hogy egy-egy uradalomban élő felnőtt ember ne tudta volna, miért mi jár. Kétségtelenül cselekedtek egyesek tudatosan a bírság fenyegető veszélye alatt. Így különösen figyelemre méltónak tartom azokat az eseteket, amelyekben a várható pénzbírság veszélyét vállalva barátokoztak emberek. Társadalmi befektetésnek tekinthették a fenyegető bírságot. Ilyen volt a kocsmázás, ami tulajdonképpen határeset. Mert az uraság egyrészt bátorította; többnyire az ő borát itták. Tiltotta viszont a társas együttlét természetes velejáráját, a kártyázást és más szerencsejátékot. Ilyen módon, a kölcsönösség fogalmának nagyon tág értelmezése mellett a kocsmába járás lehetne voltaképpen az uraságot lekötelező gesztus. Ez azonban túlzás.

Nem túlzás viszont társadalmi befektetésnek tekinteni azt, amikor jobbágyok az urasági tilalmat megszegik. Nem állítom, hogy tudatosan építettek volna kapcsolatokat ilyen módon, de a társas szórakozás mindig is szolgálta, szolgálja ezt a célt.⁴⁹ Ha négy vagy több ember leül kártyázni, vagy valaki együtt kártyázik a vendégeivel, miközben tudja, hogy leleplezés esetén súlyos pénzbírságot kell fizetnie, a beruházásnak legalábbis a kockázatát vállalja. Ezt tanúsítja három kártyázáson kapott, illetve a házánál másokkal kártyázó rohonci jobbágyoknak az úriszéki jegyzőkönyvbe 1588-ban bejegyzett kijelentése. A szöveg, ami nyilván az elhangzottak összefoglalása, így adja vissza a szavaikat: „...nem

45 *Uo.*, 764.

46 1646. A pozsonyi uradalom urbáriuma: MAKSAY, *Urbáriumok*, 239.

47 1700. április 6. A szentmiklósi uradalom urbáriuma: MAKSAY, *Urbáriumok*, 558.

48 1614. február 6. Az ecsedi uradalom urbáriuma: MAKSAY, *Urbáriumok*, 801–815.

49 Nagyon jellemző a társas szórakozás kapcsolatépítő természetére, hogy mai, saját erejükből milliomossá vált emberek 733 fős csoportjának tagjai időtöltésük felosztásában következetesen a családdal töltött idő utáni második helyre sorolják a baráti szórakozást vagy a barátaikkal közös sportot: THOMAS J. STANLEY, *A milliomos agy*, Pécs, é. n., 388–392. (Az eredeti, angol is év nélkül jelent meg. A szerző a fülszöveg szerint 1973 óta foglalkozik a pénzügyi elit életével.)

tagadják, hogy nem játszottak volna, azért szabad öngyagsága valamit övelük cselekszik; öngyagsága kezében vagyunk.”⁵⁰ A mentegetőzés kísérlete nélkül elfogadták ketten az 52-52 forintos, egyikük a 32 forintos bírságot.

A bírság tudatos vállalásának másik tipikus esete a földesúr ellen irányult, vagy lehetett az emberek saját társadalmi tekintélyébe tett befektetés. 1587-ből származó forrás így számol be az egyik ellenállásszerű bírság-vállalásról: „1 forint bírság alatt” azt parancsolták a csémi mezőre szántani kirendelt jobbágyoknak, hogy ketten-ketten fogjanak be az ekékbe.⁵¹ Ezek szerint az érintettek tudták, hogy 1-1 forintot fizetnek, ha nem engedelmeskednek. Mégis „hárman-hárman fogtanak be.” Vagy nagyjából ugyanekkor két-két szál fát kellett volna az erdőből behozniuk, de „egy szálnál többet nem hoztak be”. 4-4 forint bírságot fizettek érte. Nyilván nem először történt hasonló; a munkakorlátozás gyakori volta miatt alakulhatott ki a bírságolás gyakorlata ilyen esetekben.

És nyilván ugyancsak gyakorlatot írnak le azok a listák, amelyeken két Vas megyei kis faluban, Csajtán és Hodászon a robottól távol maradó jobbágyok nevét jegyezték fel.⁵² Kiderül az iratokból, hogy a bíró által tanúsított betegség, az adott munkához megfelelő igásállat hiánya vagy mesterség gyakorlása mentségét a tisztek elfogadták. Azok viszont, akik nem tudtak jó okot adni, napi 5-15 forintnyi bírságot fizettek a munka elmulasztása miatt. Hodászon Berber Jerig például a forrás szerint sem aratni, sem szalmát gyűjteni, sem csépelni nem ment.⁵³ Bizonyosan sokat fizetett érte, és bizonyosan megérte neki.

2. A kezesség

A kezesség vállalása Varga Endre szerint gyakran földesúri kényszerítéssel történt ugyan, de az urasági érdek biztosítása mellett a jobbágyszolidaritást is példázza.⁵⁴ Az úriszéki iratok kiadója a „második jobbágyág” koncepciójával dolgozott, úgyhogy a földesúri erőszakot – mint mindenben – a kezességnél is természetesnek tekintette. Nem tartotta szükségesnek a bizonyítását, holott sok száz iratot tartalmazó kiadványában egy adat sincs a jobbágy kezességre kényszerítéséről. Ellentmondó adatot viszont nehéz találni, mert ami nem volt, arról nincs adat.

Ezért nagyon értékes Jászai Raina története. Sok oldalról vet fényt a kezesség működésére. Az asszony, Raina, saját kezességén szabadította ki földesúri fogságból a

⁵⁰ VARGA, *Úriszék*, 97.

⁵¹ MOL P 1322. 179. csomó tartalmazza ezeket a bírság tudatos, ellenállásszerű vállalásról szóló iratokat.

⁵² *Uo.*

⁵³ Szalmát gyűjteni az akkori adatok és néprajzi megfigyelések szerint nők szoktak. Azzal, hogy a forrás Berber Jerig nevén tartja számon a mulasztást, utal arra a köztudott tényre, hogy a telekről valakinek, nem feltétlenül a családfőnek kellett robotolnia.

⁵⁴ VARGA, *Úriszék*, 113.

férjét.⁵⁵ A férj szabados életű férfi, téglavető Enyedi Gábor volt. Azért került urasági fogdába, mert ismételten „elcsavargott”. Az ügyről fennmaradt első forrás már akkor keletkezett, amikor az asszony az uradalmi tiszttel közölte, hogy minden igyekezete, keresése ellenére sem tudott kezeseket szerezni.⁵⁶ A nő keresztneve és a férfi téglavető foglalkozása arra utal, hogy Raina és Gábor cigány házaspár volt. Két olyan ember, aki már az örökös jobbágyság korában is a társadalom peremére szorult elemek közé tartozott.

Sárospatakon valahol a Bodrog árterén éltek sáttortáborban cigányok. Nem sokat lehet tudni róluk. Csak az bizonyos, hogy a jezsuiták rögtön a városba költözésük után elkezdtek közöttük téríteni.⁵⁷ Vagyis Raina és Gábor tartozott valamilyen csoporthoz vagy közösséghez, de nem olyanhoz, amelynek a tagjai szokásszerűen tárgyaltak volna uradalmi tisztekkel vagy írtak volna alá szerződéseket magas pénzüsszegekről. Valószínűleg hiába is jelentkeznek; nemigen fogadják el a kezességüket. Végül az asszony és az urasági emberek több tárgyalása után született az a megoldás, hogy Raina legyen a kezes. Az ő aláírást jelentő keresztjével fennmaradt irat szerint megesküszik arra, hogy férje az uraság „örökös jobbágy szolgája” lesz. Néhány nappal később aztán maga Enyedi Gábor adott hasonló tartalmú ígéretet. Fogadásához az is hozzátartozott, hogy a feleségét úgy tartja, ahogyan becsületes asszonyt szokás.⁵⁸

Raina rendkívül szívósan dolgozott férje kiszabadításán. Kiállításának okaként nem akarom a szerelmet megnevezni, mert túlságosan erős ellenállásba ütköznék az olvasónál. Tekintélyes mennyiségű szakirodalom mond ellent 17. századi cigány házaspár szerelme feltételezésének. Kétségtelenül volt viszont gazdasági egymásra utaltság, az a tudat, hogy házaspárok csak együtt tudják fenntartani magukat. Az érzéseknek ebbe a kategóriájába Raina férje iránti vonzalma ésszerűen besorolható.⁵⁹

Magáról a kezességről pedig Raina története elmondja először is azt, hogy a kezeseket az érintettek magának, illetve családjának kellett előállítania. Ugyanaz lehetett a gyakorlat, mint a tanúskodásnál: a peres felek maguk, illetve családjuk szedte össze a tanúkat.⁶⁰ Aztán, mintegy melleleg közli a történet, hogy a földesúri erőszaknak a kezesek előállí-

55 MOL E 190. t. 2. no. 77. irat tartotta fenn Raina alapvető adatait.

56 MOL E 190. t. 2. no. 76: 1639. június 17.

57 Pro annuis residentiae Societatis Jesu Sárospatak fol. 18–19. Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattára, AB 95.

58 MOL E 190. t. 2. no. 77.

59 A társadalomtörténet egyik legnagyobb alakja szerint tradicionális társadalmakban a gazdasági egymásra utaltság az érzelmeket inkább kedvező, mint kedvezőtlen irányban befolyásolja: E. P. THOMPSON, *Making History. Writings on History and Culture*, New York, 1994, 307.

60 Bizonyító erejű példa erre Varga Péterné Kata asszony esete a Vas megyei Lózsón. Egy gazdatiszt paráznaság vádjával megfogatta, ő tagadott, de nem tudott mentő tanúkat szerezni. Az úriszék, ahová az ügy került, Kata asszonyt nem ítélte el. Közölte viszont a vádló földesúrral, aki történetesen ugyancsak nő volt, az egyik Viczayné, hogy – mivel Kata férje köztudottan „igen simplex,” – tanúk szerzésére ki kellett volna engednie az asszonyt. VARGA, *Úriszék*, 402.

tásában nem lehetett a rendszer lényegéhez hozzátartozó, megszokott szerepe. Ha lett volna, a tisztek néhány embert odarendelnek magukhoz, és aláíratnak velük kötelezvényeket. Bizonyosan nem volt érdekük másoktól kisajtolható pénz helyett nincstelen, cigányasszony esküjére kiengedni a fogva tartott téglavetőt. Végül: nagyon bonyolult módon, de mindenképpen volt az ügy megoldásában érdekük. Mert egy téglavető cigány kóborlásából, felesége megcsalattatásából az uradalomnak nagy kára nem származhatott, de ha már valamilyen módon a földesuraság szintjéig emelkedett az eset, nem lehetett egyszerűen elejteni. Most megelégedtek Raina esküjével, és valószínűleg elhatározták, hogy a jövőben csak olyan személlyel tárgyalnak kezességről, aki mögött pénzes embereket tudnak, vagy pénzes embereket lehet mögöttük sejteni.

A kezesség egész rendszere azon alapult, hogy mindenki tartozik valamilyen közösséghez. Ha úgy tetszik, a jobbágy a jobbágysághoz. A kezesség működése azonban kisebb egység, nem egy egész társadalmi osztály összetartozásának tudatára utal. Több viszont, amennyiben érzést konkrét anyagi kockázat árán fejez ki. Úgy is lehetne fogalmazni, kezességet nem feltétlenül, de rendszerint az anyagi haszonelvvel szemben hozott döntés eredményeként vállalnak. Valószínűleg ebben is benne van az ember kölcsönhatású cselekvésre irányuló hajlama. Mert a kezesek csoportja és az a kihágást elkövető, akiért a kezesek a kezességet vállalják, vagyis a pénzüket kockáztatják, több esetben is azonos ismeretségi kör, baráti vagy rokoni egység elemeinek látszanak. A társadalmi antropológia terminusával: egy háléhoz tartozhattak.

A kezesség forrásainak bemutatásánál felsorolt példák között volt az az eset, amelyben Cziniri Katus ötödmagával Cziniri Jánosért vállalt kezességet.⁶¹ A név szokatlan volta mellett szinte kizárt, hogy Kata és János ne azonos család tagjai lettek volna. Vagy bejegyezték az urbáriumba 1630 körül Ozornovicz Gregor 5 kezeset felvonultató esetét a németújvári uradalom egyik falvában.⁶² A kezesek közül egy ugyancsak Ozornovicz nevű személy volt ugyanabból a faluból, ketten más neűek, de falubeliek, akik nem messze laktak Ozornovicztól, egy személynek a szomszédos faluban volt telke. Horváth Gergely kezeset neve gyakorisága miatt nem mertem az urbáriumba felvett más személyekkel azonosítani.

Rokonok, falubeliek vállaltak tehát kezességet egy-egy személyért. Vagyis úgy tűnik, társadalmi hálót rántottak meg bizonyos földesúri intézkedések és készítették anyagi kockázatvállalásra az elemeit. Egyelőre nem nagyon világos, milyen szálon kötődhetnek a csoporthoz a kriminalizált emberek. A többiekkel egyenrangú tagok voltak? Esetleg hatalmat gyakoroltak felettük a kezesek? Talán a földesúrral szembeni kiállásnak számított a kezesség vállalása? Ha igen, társadalmi tekintélynövelő eszköz lehetett. A kezesek oldaláról nem látok benne anyagi érdeket.

61 L. 30. j.

62 Németújvár, 1630 körül kezdett urbárium töredéke fol. 130v: MOL Filmtár, 1316. A Batthyány levéltár elégett anyagában, P 1322. volt.

A földesurak oldaláról viszont a jobbágyi társadalom működésének alapos ismeretére vall. Jól tudták, hogy az esetek óriási többségében anyagi hasznot húzhatnak félresiklott életekért vagy meghiúsult kitorési kísérletekért.

3. A földesúri kölcsön

A földesúr kérhetett készpénzt a jobbágyoktól kölcsön, és készpénzen különleges viszonyba lehetett lépni a földesúrral. Ezt a lehetőséget mindkét oldalról sokan használták ki.

Legfeltűnőbb példáját mind a földesúr, mind a jobbágy szempontjából a németújvári Batthyány-birtok egyik jelentéktelen településén, Dobrafalván találtam. Ott a Batthyányak több generációjából származó földesurak vettek fel kölcsönt a Lencz nevű jobbágy-család tagjaitól. 1640 körül két fivér, Lencz Mert és Lencz Klement fél-fél jobbágytelken gazdálkodott.⁶³ A telkeken kívül a falu határában volt egy 5 szekér szénára való réjtjük, amit „régii Batthyány Ferenc urunk” 1554. február 26-án datált oklevele szerint egyik ősük, Lencz Klement életére szabadon kapott; csak utódai tartoztak érte évi egy kappannal. Ezen kívül a telkek ősére, ami valamikor egy egésztelek volt, „alkalmas szabadság” állt a kezüknél lévő okmányokban.⁶⁴

A telek szabadságára vonatkozó iratok közül az egyik ugyanúgy a négy generációval előttük élt Batthyány Ferencről származott, mint a falu végi rétről szóló, a másik valamelyik Batthyány Boldizsártól; személyét az urbárium közelebről nem határozza meg. A régi iratok tartalmát sem írja le pontosan, mert egy nem régi földesúr, a „szegény urunk” meghatározással emlegetett Batthyány Ferenc megerősítette Lenczéknek az ő életében már fél évszázados jogait. Nem sokat, mindössze 300 forint újabb kölcsönt adtak érte: Batthyány Ferenc 1604-es adománylevele szerint Lenczék semmilyen jobbágyszolgáltatással nem tartoztak addig, míg a 300 forintot az uraság le nem teszi.⁶⁵

A Lenczektől korábban felvett kölcsönök összegét nem ismerjük, mert az urbáriumba nem írták be. Úgy látszik, a „szabadság” generációkon átívelő gyakorlásával letudottnak tekintették. Ebből lehetne a földesúr erőszakos magatartására következtetni, ha nem lenne tökéletesen valószínűtlen az, hogy Batthyány Ferenc éppen azokat a Lenczéket választotta hatalmaskodás célpontjául, akikkel, illetve az őseikkel saját ősei is kapcsolatban álltak.

63 1640 körül kezdett urbárium: MOL Filmtár, 4316. (A dátum levéltáros kezével van ráírva.) 48. (a korabeli számozás szerint).

64 A birtok monografusa az 1576-os urbárium alapján tud Lencz Klementről, egy szabad telek tulajdonosáról: Vera ZIMÁNYI, *Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16. und 17. Jahrhundert*, Eisenstadt, 1962, 124.

65 A felsorolt, 16. századi, illetve a századforduló idejéből származó Batthyány-iratokról az 1640 körül kezdett urbárium számol be, vagyis generációkon keresztül a Lencz család kezén voltak. Ez jó példája annak, milyen értékes jobbágy levéltárak léteztek és pusztultak el nyomtalanul.

A rendszer működését kutató érdeklődéssel az a kérdés látszik indokoltnak, miért kapta éppen Klement Lencz és nem valaki más a faluból a faluvégi kis rétét, és az uradalom több száz jobbágya közül miért éppen tőle kért vagy fogadott el Batthyány Ferenc a jobbágyterhek alól mentesítő kölcsönt. Ha az első lépés mibenlétét ismernénk, azt is sejtenénk, hogyan maradt fenn a kapcsolat egy jobbágycsalád és egy arisztokrata dinasztia több generációja között. Egyelőre, minden támpont nélkül, nem érdemes töprengeni a problémán. Azt azonban bizonyosnak tartom, hogy a Batthyány–Lencz összeköttetés a földesúr–jobbágy viszonyban lehetséges személyességre utal.

Mások kevesebb vagy csak egy földesúrtól kaptak kölcsön fejében különböző mértékű szabadságot. 1604-ben Batthyány Ferenc sok kölcsönt vett fel jobbágyoktól. 100–150 forintért lehetett a robot alól mentességet kapni; a robot és a pénzdadó együttes elengedéséért többet kért. Azt lehetne hinni, ezek az összegek a Batthyányak gazdagsága mellett nem számítottak. Zimányi Vera azonban, a Batthyány család nagy ismerője, azzal magyarázza Batthyány Ferenc sorozatos kölcsöneit különböző birtokain 1604 tavaszán, hogy új uradalom vásárlására kellett neki a pénz.⁶⁶ A nagy jobbágykölcsön-felvevő aztán Batthyány Ádám lett. Ő már nem feltétlenül adott mentességet a kölcsön fejében. Erre abból lehet következtetni, hogy sokan sokszor kérték vissza tőle a pénzüket.⁶⁷ Batthyány azonban, bár valószínűleg nem volt rossz földesúr, és sok jobbágnak adott engedményt betegségük miatt vagy kiskorú gyermekekkel özvegyen maradt jobbágy asszonyoknak, következetesen kitért a kölcsön visszafizetése elől. Talán úgy ítélte meg a helyzetet, elég tisztesség egy jobbágnak, ha a földesúr az adósa. És tényleg nem lehetett kellemetlen, ha valaki az uradalmi tisztek előtt folyton az uraságnak adott kölcsönéről beszélhetett.

Más uradalmakban, illetve más földesúr–jobbágy viszonyokban hasonlóan viselkedtek a szereplők. Sárospatakon adtak kölcsönért mentességet a Lórántffy lányok fiatalon, már férjhez menésük előtt is. A Rákóczi családban pedig, két Rákóczi-feleség, Báthory Zsófia és Zrínyi Ilona lett nagy jobbágykölcsön-felvevő. Az ő földesuraságuk alatt vált gyakorlattá az, hogy pénzért még a nemesség szerzésének jogát is meg lehetett venni. Zrínyi Ilona formulája szerint azonban a nemesség jogát a földesúrral szemben nem gyakorolhatták. Az irat végén mindig ilyen vagy hasonló kitétel állt: „ellenünk nobilitas prerogativájával ne praevaleálhasson”.⁶⁸ Ehhez képest semmi az, hogy I. Rákóczi Ferenc 300 forint fejében szolgálatmentessé tette a Sakos családot.⁶⁹ Vagy sok jobbágycsalád kapott kisebb-nagyobb mentességet kölcsönért Sárospatakon is.

66 ZIMÁNYI Vera, *A Rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században*, Bp., 1968, 20.

67 ZIMÁNYI Vera, *Supplicationum merita. A Batthyány I. Ádám földesúrhoz és dunántúli főkapitányhoz intézett kérvények kivonatai*, Történelmi Szemle XL, 1998, 3–4. 299–331. – Több ilyen értelmű kérvény is kiadott.

68 MOL E 190. 32. cs. t. 2. nr. 91.

69 MOL E 197. 39. cs. f. 1.

Azokat az óriási kölcsönöket aztán, amelyeket II. Rákóczi Ferenc felvett, jobbágyok otthon lévő készpénzéből nem lehetett fedezni. Élt Patakon bizonyos Kőrösy György, akinek az őse még az előző században, tokaji harmincadasként költözött oda. Maga Kőrösy György mint udvari ember – fokozatosan emelkedve az uraság megbecsülésében, – a vár kapitánya lett. Rákóczi egyik adóslevele szerint az ő nevelője volt. Nyilván azok alatt a rövid időszakok alatt foglalkozhatott Kőrösy II. Rákóczi Ferencsel, míg a kis Rákóczi gyermekkorában tényleg Patakon tartózkodott. A „nevelő” megjelölés Kőrösyre a felnőtt Rákóczitól 1700-ban aligha lehetett más, mint a dúsgazdag, de mégis csak „szolga” állapotú öregembernek tett gesztus. Megérte. Nehéz a forrásokat áttekinteni, de az biztos, hogy 1700-ban Kőrösy 988 körmöci aranyat, az előző években 4000 rajnai forintot, aztán megint – a forrásból kivehetetlen összegű pénzek mellett – 3200 rajnai forintot adott kölcsön Rákóczinak. A hatalmas pénzek visszafizetésére valószínűleg nem került sor, mert még 1751-ben is foglalkoztak az üggyel.⁷⁰

III. A pénz nem lehet ajándék

Itt az ajándék fogalmát Mauss-i, kölcsönösséget kifejező értelmében használom. Kölcsönösségen alapuló kapcsolatokat hagyományos társadalmak tagjai nem szoktak pénz közvetítésével ápolni vagy fenntartani.⁷¹ Erről a legfeltűnőbb adatom egy isten háta mögötti faluból, a zbórii uradalomhoz tartozó Kapisórol van.⁷² Azt tanúsítja, hogy a családi szívesség alighanem első helyen állt azok között az ajándékok között, amelyeket nem lehetett pénzzel viszonzni. Az adat magja: bizonyos Kulyha nevű soltész lányunokájára hagyott 30 forintot. Egyes ismerősök véleménye szerint azért tette, mert öregségében csak ez a kislány gondozta, holott voltak menyei. A három meny közül azonban egyik sem törődött vele.⁷³ Én a forrás szövegösszefüggése alapján és más esetek ismeretében elhiszem Benda Olexa tanú erről szóló állítását. A nagypapa eljárása azonban annyira szokatlan volt, hogy azt pletykálták, azért a pénz, mert az öregember „illette” az unokáját. Ezen túlmenően pedig Kulyha soltész gesztusa bonyolult birtokjogi perhez szolgáltatott érvet. Nyilvánvaló: a nagypának pénz helyett valami mással kellett volna a rokoni szívességet viszonznia.

70 Kőrösyről és pénzeiről tájékoztató források: Sárospataki Református Kollégium Levéltára Kt. 113; MOL E 147. 905/37; MOL E 197. 39. cs. f. 2.

71 Edmund LEACH, *Adósság, kapcsolat, hatalom.* = Uő., *Szociálantrópologia*, Bp., 1996, 127–148.

72 VARGA, *Úriszék*, 903–905.

73 Az eset a pénzügyi részen kívül arra is fényt vet, hogy a hagyományos, jobbágyi társadalomban – bizonyos történetírói vélekedésekkel szemben – szokás volt az öregekkel törődni. A Kulyha-féle ügyet fenntartó úriszéki jegyzőkönyv szerint sem a bírák, sem az ügyből támadt per résztvevői nem vonták kétségbe azt, hogy a menyeknek valóban törődniük kellett volna öreg apósukkal.

Pénz mint a szomszédsági, baráti kapcsolatok ápolásához használt eszköz sem igen fordult elő. Nem találtam olyan adatot, amelyik arról vallana, hogy ilyen célra ad hoc kölcsönt kérni, illetve adni szokás lett volna. Mivel azonban az a véleményem, hogy adatok hiánya általában, a rossz magyarországi forrásadottságok mellett pedig különösen semmit nem bizonyít, a futó kölcsönök adását, elfogadását mint esetleg előforduló viszonyossági gesztust nem zárom ki.⁷⁴ Bizonyos azonban, hogy sokkal gyakoribb volt a természetbeni ajándék. Két szélsőséges példa: egy viselős fiatalasszony kocsonyát kívánt, a szomszédasszony pedig ecetet adott hozzá, mert „úgy jobb”.⁷⁵ Kónya Györgyné három szem borsot rejtett egy rokoni vagy baráti család menyasszonyi ruhába öltözött lányának koszorújába.⁷⁶

Ugyanígy voltak a földesúr és jobbágy viszonyában is ajándékkal nem viszonyozható elemek. Különleges, a kötelességen túlmenő teljesítményért például földesurak nem pénzt szoktak adni. Jó példa rá egy jobbágyi kőműves esete Patakon, akit az iratok Sandrinus lapicidának vagy Alexander Italusnak neveznek. Azt lehetne gondolni, Itáliából jött Sárospatakra. De nem így volt. Perényi Gábor – miután szülőadományban részesítette – 1560. január 14-én őt és gyermekeit „perpetua libertate” ajándékozta meg, vagyis a családnak eredetileg jobbágyi állapotúnak kellett lennie.⁷⁷ És az adomány ajándék jellegét jól kifejezi az, hogy Perényi expressis verbis beírta az adománylevelbe: ha az építőmester „épít”, rendes fizetést kapjon.

Alexander Italust vagy Sandrinust minden ismert irat magisterként határozza meg. Nyilván tanult Itáliában. Azok közé a jobbágycsaládba született fiatalok közé tartozott, akik – viszonylag nagy számban – Patakról vagy máshonnan külföldre mentek tanulni. Ez is ajándék-szituáció. A földesurak elengedték a jobbágyot tanulni, amivel a megajándékozott kikerült a jobbágyorsból. Aztán visszatért mint szakember, többnyire értelmiségi. Ha nem közvetlenül a birtokra ment vissza, akkor – mint az ő uradalmából kikerült ember – közvetve emelte ura társadalmi tekintélyét.

74 A zálog fejében adott kölcsönt nem számítom ide. Valószínű ugyan, hogy nem idegenek között szokott létrejönni, de – amennyire a gyér adatokból ki tudom venni – nem alapult kölcsönösségen.

75 Az eset forrása boszorkányperben felvett jegyzőkönyv: KOMÁROMY András, *Magyarországi boszorkányperek okmánytára*, Bp., 1910, 152.

76 Ugyancsak boszorkányper jegyzőkönyve a forrás: SCHRAM Ferenc, *Magyarországi boszorkányperek I–III*, Bp., 1970–1982, III, 237.

77 MOL E 147/41. Adományok könyve, 16. és 25–26.

Befejezés

A „második jobbágyság” elképzelésében a földesúr eszközeit a jobbági készpénz megszerzésére gazdaságon kívüli kényszernek kellene nevezni. Az „örökös jobbágyság” viszonyai között a bírság, a kezesség és a földesúri kölcsön egymásra utalt szereplők játékának lehetőségét adták. A játékban, ami bizonyosan inkább szomorú, mint víg komédia volt, mind a jobbágy, mind a földesúr egyéni érdekei után futott.